KATHOLIEKEN EN VERKIEZINGEN, 1850-1900

Oude en nieuwe vormen van politiek

Ron de Jong

Inleiding

Met de grondwetsherziening van 1848 werd in Nederland een districtenstelsel in met directe verkiezingen ingevoerd. De kiesgerechtigde kreeg zijn stembiljet thuisgestuurd en kon het op de dag van de verkiezingen in de bus van het stemlokaal deponeren. Geheime stemming werd als een groot goed beschouwd. Het liberaal getinte blad *De Stembus* gaf in 1848 kiezers, die vreesden dat hun handschrift hun keuze zou verraden, de raad om het biljet door een vertrouwd persoon te laten invullen.[1]

Door het thuisbezorgen van de stembiljetten waren verkiezingen lang niet zo geheim als wel eens wordt aangenomen.[2] Veel kiezers konden of wilden de economische en sociale druk die op hen werd uitgeoefend om hun biljet te laten invullen niet weerstaan. Kandidaten die in hun netwerk veel vooraanstaande regionale en lokale kennissen telden, wisten hiervan bij verkiezingen te profiteren.

Vanaf ongeveer 1870 raakten de verkiezingen voor de Tweede Kamer gepolariseerd. Anti-revolutionairen, katholieken en liberalen kwamen steeds scherper tegenover elkaar te staan. Dit kwam tot uitdrukking in hogere opkomsten, fellere strijd en kandidaten die in de districten de kiezers gingen toespreken. In liberale kring werd het in de jaren 1870 gebruikelijk om advertenties en strooibiljetten door zoveel mogelijk kiezers met naam en woonplaats te laten ondertekenen. Sommige advertenties telden honderden namen, vooral in de door anti-revolutionairen en katholieken betwiste districten.

Abraham Kuyper, de voorman van de anti-revolutionairen, onderkende de kracht van de openbaarheid van keuze en riep zijn achterban op het liberale voorbeeld te volgen. 'In kansloze districten', zo stelde hij in 1879, 'was stemmen vooral getuigen'. De Anti Revolutionaire Partij was een protestpartij en daarbij paste geen zwijgen. Met waardering sprak hij in 1880 over Friesland waar iedereen door het ondertekenen van advertenties van elkaar wist onder welk banier werd gestreden.[3] Geheime stemming paste eigenlijk niet meer in een

1 *De Stembus* 9 (1848) 1-2.

2 Zoals bij Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 160.

3 *De Standaard* 5 juni 1875, 21 april 1879, 25 april 1879, 20 november 1880.

politieke cultuur waar de nadruk op keuze en polarisering kwam te liggen. Een onafhankelijk en zelfbewust kiezer koos openlijk partij en aanvaardde daarvan de consequenties.

De veranderende wijze van omgaan met openbaarheid tijdens verkiezingen is onderdeel van een breder proces. Ido de Haan en Henk te Velde hebben er recentelijk op gewezen dat vooral in de jaren 1880 en 1890 door de opkomst van anti-revolutionairen en socialisten de vorm van politiek veranderde en ook de plaats waar deze zich afspeelde: de openbaarheid.[4] In dit artikel wil ik nagaan welke omstandigheden de acceptatie van deze nieuwe vormen van politiek bevorderen of afremden. Ik wil dit laten zien aan de hand van de wijze waarop door katholieken tussen 1850 en 1900 met verkiezingen werd omgegaan.

Veranderingen in de politieke cultuur

Na 1848 wisten de liberalen hun stempel op inhoud en vormgeving van politiek te drukken.[5] Behartiging van het algemeen belang, dat in hun ogen samenviel met liberalisme, diende het doel van politiek handelen te zijn. Nationaal belang stond boven lokaal en privaat belang. Bevordering van het algemeen belang door de regering moest middels openbaar debat controleerbaar zijn. De stijl van de Nederlandse liberalen was die van het ernstige, beheerste debat, gevoerd in *debating-society* en kiesvereniging. Populisme was taboe, het was een gesprek tussen gelijkgestemden en standgenoten.

Met deze stijl werd gebroken door anti-revolutionairen en socialisten. Zij appelleerden aan sentiment en groepsbelang. Abraham Kuyper, Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra spraken hun achterban aan op gevoelens en loyaliteit. Juist door deze emotionele betrokkenheid kregen zij vertrouwen van hun aanhangers. Ook hanteerden ze een mobiliserende retoriek waarbinnen hun charismatische gaven tot ontplooiing konden komen.

Deze breuk in thematiek en stijl, zo stellen De Haan en Te Velde, was noodzakelijk om degenen die zich tot dan toe afzijdig hadden gehouden toegang tot de politiek te verschaffen. Door te breken met de liberale thematiek en stijl werden anti-revolutionaire en socialistische successen mogelijk. Nadat ze een plaats in het politiek bestel hadden weten te veroveren en tot de 'gevestigde' partijen gingen behoren, verdween de retorische en mobiliserende stijl meer naar de achtergrond. Nieuwe politieke leiders hanteerden na 1900 weer een meer zakelijke stijl.[6]

Opvallende afwezige in de rij van nieuwe politieke leiders die De Haan en Te Velde opvoeren is de priester Herman Schaepman. Ook hij behoorde tot de

4 Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen van de geschiedenis van Nederland (BMGN)* 111 (1996) 167-200.

5 Het onderstaande is gebaseerd op 'Vormen van Politiek', *BMGN* 111 (1996) 167-200.

6 Ibidem, 169, 178-179 en 182.

politici die het liberale juridische debat hadden ingeruild voor een emotioneel beroep op het identiteitsbesef van de kiezers, op het behoren tot een groep. Zijn grote kracht lag in zijn optreden als redenaar. Hij was in staat het gehoor te bespelen en geestdrift op te wekken. Gisbert Brom sprak over 'de electriseerende kracht' van Schaepmans woordenvloed.[7]

Kan Schaepman op grond van zijn politieke debateerstijl naast Kuyper en Troelstra geplaatst worden, moeilijker wordt dit wanneer zijn politieke successen meegewogen worden. Schaepman zou immers niet uitgroeien tot een partijleider die zijn macht ontleende aan de loyaliteit van de achterban. Zijn pogingen om een programma aanvaard te krijgen en een partij te stichten, strandden op verzet of onverschilligheid. Het is daarom interessant na te gaan waarom Schaepman faalde waar anderen slaagden. Hierop kunnen verkiezingen een verhelderende blik verschaffen, omdat ze inzicht geven in de relatie tussen leider en achterban.

Verkiezingen in de jaren 1870

Het is evident dat tussen theorie en praktijk een verschil bestaat, maar bij de liberalen blijkt dit in de jaren 1870 een flinke kloof te zijn geweest. In deze jaren begonnen de liberalen namelijk op de anti-klerikale gevoelens onder de kiezers in te spelen. Hiermee braken zij met wat wel *'the art of separation'* is genoemd: het afbakenen van de verschillende levenssferen, waarvan de scheiding tussen kerk en staat een van de grondslagen was. De liberalen wensten godsdienst buiten de politiek te houden, maar rond 1870 begonnen zij deze bij verkiezingen te vermengen.[8]

De aanleiding voor de liberalen om anti-klerikale retoriek te gaan bedrijven was het optreden van het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk. Dit kabinet trachtte in 1866 en 1867 door ontbinding van de Tweede Kamer een parlementaire meerderheid te verkrijgen. Hiertoe speelde het in op de monarchale gevoelens onder de kiezers. De liberalen wisten er weinig tegenover te stellen. Een van hun belangrijkste wapens was een door zeven hoogleraren ondertekende brochure waarin het kabinet met juridische argumenten werd bestreden. De conservatieven negeerden deze eenvoudig. Niet ten onrechte vermoedden zij dat de meeste kiezers niet in een juridisch debat geïnteresseerd zouden zijn.[9]

De slechte verkiezingsresultaten na de kamerontbindingen in 1866 en 1867 maakten de liberalen duidelijk dat hun juridische, op argumenten gerichte stijl

---

7 Gisbert Brom, *Dr. H.J.A.M. Schaepman* (Den Haag 1903) 30-33.

8 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme, 1870-1918* ('s Gravenhage 1992) 38, 49-52 en 265-266.

9 J.T. Minderaa, 'De machts des konings en de parlementaire democratie. De discussie van 1866', in: E. Jonker en M. van Rossem ed., *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* ('s Gravenhage 1990) 97-107.

niet was besteed aan het merendeel van de kiezers. Het conservatieve kabinet dat hen in het nauw had gedreven, bood echter tevens een, onbedoelde, uitweg. Om een kamermeerderheid te verkrijgen had het kabinet eind 1867, begin 1868 een electoraal verbond met anti-revolutionairen en conservatieve katholieken gesloten.[10] De samenwerking werd in de jaren 1870 voor de conservatieven echter nadelig omdat de katholieken zich ultramontaans gingen opstellen. Het bood de liberalen de mogelijkheid om zich als de 'nationale' partij te profileren en de conservatieven als de handlangers van Rome af te schilderen. Deze kans hebben de liberalen ruimschoots uitgebuit. In hun verkiezingspropaganda hielden zij de kiezers voor dat juist de liberalen bij uitstek nationaal, protestant en Oranjegezind waren.

Door de aandacht te richten op verkiezingen wordt duidelijk dat het inspelen op gevoelens, emoties en identiteitsbesef niet alleen door Kuyper is geïntroduceerd. Niettemin bestonden er belangrijke verschillen tussen liberalen en anti-revolutionairen. De liberalen beperkten zich in twee opzichten. Allereerst probeerden ze niet het volk achter de kiezers te mobiliseren; hun werkterrein was het 'wettelijke' land. Ten tweede traden ze tijdens verkiezingen anders op dan in het parlement. Retoriek bij verkiezingen was, in het licht van het liberale ideaal van meningsvorming door uitwisseling van argumenten, misschien twijfelachtig maar wel aanvaardbaar, terwijl dit blijkbaar in de Kamer toch als minder gepast werd ervaren. Vandaar dat liberalen in parlement en in eigen kring hun oude stijl van politiek langer zouden voortzetten dan daarbuiten. Een onderscheid dat mogelijk was doordat nogal wat liberale kamerleden het verkiezingswerk aan vrienden en verkiezingsagenten konden overlaten.

Kuyper en later Schaepman en Troelstra maakten dit onderscheid minder. Enigszins gechargeerd kan worden gesteld dat zij verkiezingen en kiezers als een wezenlijk onderdeel van de politiek beschouwden, terwijl liberalen de politiek vooral op het Binnenhof situeerden.

Katholieken en verkiezingen

De katholieke kiezers raakten niet alleen door het liberale anti-klerikalisme in de polarisering betrokken, zelf droegen ze hier ook aan bij door zich steeds ultramontaanser op te stellen. Vooral het onderwijsmandement van 1868, waarin het episcopaat het bijzonder onderwijs aanprees, werd zowel door liberalen als door conservatieve katholieken aangegrepen om een onoverbrugbare kloof te creeëren. Beginsel werd daarbij tegenover beginsel gesteld. Zo ging, tot ergernis van liberaal georiënteerde katholieken, de in 1870 opgerichte provinciale bond 'Noord-Brabant' stelselmatig elke discussie uit de weg.

10 Ron de Jong, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum 1995* (Nijmegen 1996) 7-26.

Argumenten werden vervangen door belijdenissen. Kandidaten dienden slechts tegenstander van het liberalisme en goed katholiek te zijn.[11]

Op soortgelijke wijze werden de katholieke kiezers benaderd. Stemgedrag, zo werd ze voorgehouden, was geen keuze voor staatkundige partijen maar een toets van loyaliteit jegens kerk en geloof. Instructief is een geheime circulaire van de Bredase bisschop J. van Genk aan de clerus uit november 1869. Liberalen en andere tegenstanders konden volgens hem het best bij verkiezingen geïdentificeerd worden. Zulke personen, zo deelde hij de clerus mee, verdienen "ofschoon welligt nog katholiek met den naam, ofschoon uitwendig nog eerbied voor de godsdienst huichelende, zelfs hare voorschriften voor 't oog der wereld onderhoudende, als onkatholieken, ongodsdienstigen, ongeloovigen en heidenen [...] beschouwd te worden."[12]

Voor de Bredase bisschop was stemmen een afgeleide van het geloofsleven. Dat hij zijn onderhorige clerus bij verkiezingen inschakelde zal voor hem eerder een uitvloeisel van pastorale zorg zijn geweest dan een ongeoorloofd gebruik van geestelijk gezag. De bisschop deed via de clerus een appèl op gevoelens van loyaliteit onder de kiezers. Onvoorwaardelijk voor of tegen, een tussenweg bestond niet.

Niet alle bisschoppen traden zo geprononceerd op. Bisschop Wilmer van Haarlem was terughoudender maar stond pastoors wel toe de kiezers advies te geven. Hoe belangrijk deze ideologische en praktische steun voor de conservatieve katholieken was, leert een vergelijking tussen Noord-Brabant en Limburg. Terwijl in de eerste provincie na het onderwijsmandement geen enkele liberale katholiek zich meer kon handhaven, wisten de liberalen in Limburg in 1869 de verkiezingen te winnen dankzij de Roermondse bisschop Paredis. Hij steunde in het district Roermond de gematigde liberaal tegen de conservatieve katholiek. Ofschoon de laatste zich gesteund wist door het katholieke dagblad *De Tijd* en vooraanstaande conservatieve katholieken buiten Limburg, en zich nadrukkelijk achter het onderwijsmandement stelde, moest hij het afleggen tegen het gezag en de invloed van de bisschop.[13]

Toon en stijl van de conservatieve katholieken waren gericht op polarisering. De kiezers wisten zij te winnen door een beroep te doen op hun loyaliteit aan kerk en geloof, op hun identiteitsbesef. De bovengenoemde voorbeelden laten echter ook zien dat de loyaliteit van die kiezers niet op de eerste plaats op kiesverenigingen, kamerleden of voormannen was gericht maar op de kerk. Politieke loyaliteit was een afgeleide van kerkelijke loyaliteit waardoor kiesver-

---

11 Jan van Miert, 'Van alle Staats- en openbare zorgen ontheven. J.B. van Son als ijveraar voor kerk en katholicisme', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 ('s Hertogenbosch 1990) 48-83.

12 *Collectio epistolarum pastoralium, decretorum, aliorumque documentorum dioecesis Bredanae 1801-1855* II (St. Michielsgestel 1902) 410.

13 Ron de Jong en Hans Verhage, 'Episcopaat en politiek. Ontwikkelingen rondom het bisschoppelijk onderwijsmandement van 1868 in Nederland in het algemeen en in Limburg in het bijzonder', *Trajecta* 5 (1996) 56-70.

enigingen en politici steeds in een zwakke en afhankelijke positie verkeerden.[14] Een korte vergelijking tussen de in stijl vergelijkbare Kuyper en Schaepman kan dit verduidelijken.

Kuyper en Schaepman

Met Schaepman kregen de katholieken rond 1880 een retorisch begaafd tegenhanger van Kuyper. Schaepman was zeer actief. Tijdens verkiezingen hield hij veel redevoeringen en niet alleen in zijn eigen district. Mede op zijn initiatief werd in 1882 een provinciale bond van kiesverenigingen in Friesland opgericht waar hij jaarlijks op de landdagen politieke toespraken hield. Wat hem vooral populariteit verschafte, was zijn vermogen om geestdrift op te wekken. Aan deze populariteit ontleende hij veel van zijn politieke invloed.[15]

Zoals bekend streefde Schaepman naar een partij gebaseerd op een programma. Hij wenste vooral duidelijke politieke verhoudingen. De polarisering in de jaren 1870 juichte hij daarom toe. Met genoegen zag hij dat de partijen steeds scherper tegenover elkaar kwamen te staan en dat het politieke middenveld aan het verdwijnen was. Er zou nog slechts ruimte zijn voor partijen die zich op duidelijke beginselen plaatsten. Veelzeggend over Schaepmans politieke stijl is wat het katholieke kamerlid Haffmans in 1883 over hem schreef: "Redelijke liberalen zijn den Doctor antipathiek, om niet te zeggen een gruwel. Hij wenscht verwoede tegenstanders om er op los te slaan. Strijd is leven. Hoe hooger de baren gaan, hoe liever hij het heeft."[16] Maar hoewel het Schaepman niet aan ambitie en populariteit ontbrak en hij voor velen het politieke gezicht van de katholieken was, zou hij falen waar Kuyper zou slagen, namelijk als spil van een politieke partij.

Voor het verschil in succes zijn meerdere oorzaken aan te wijzen, maar een van de belangrijkste was dat de loyaliteit van de kiezers uiteindelijk niet op zijn persoon maar op de kerk was gericht. En het episcopaat heeft Schaepman nooit ondubbelzinnig gesteund. Integendeel zelfs, af en toe ondervond hij zelfs concurrentie. Zo was de Haarlemse bisschop Bottemanne in de jaren rond 1890 van mening dat de politieke leiding in handen van de bisschoppen hoorde te liggen.[17] In 1886 had hij ook Schaepmans pogingen om een algemene bond op te richten gefrustreerd door te adviseren tot de oprichting van een provinciale bond voor Noord- en Zuid-Holland.[18] Niet openlijk gesteund door de bis-

14 Zie uitgebreider R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij* (Utrecht 1992) 21-62.

15 J.H.J.M. Witlox, *Schaepman als staatsman* (Amsterdam 1960) I, 57-58 en III, 373-381.

16 Witlox, *Schaepman als staatsman* I, 53, 86, 100 en 235.

17 J.A. Bornewasser, 'Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde. Nieuwe reeks* 49: 7 (1985) 211-248.

18 J.A. Bornewasser, 'Beraad tegen wil en dank. Het Nederlandse episcopaat en de politiek', in: G. Ackermans, A. Davids en P.J.A. Nissen ed., *Kerk in beraad. Opstellen aangeboden aan prof.dr.J.C.P.A. van Laarhoven* (Nijmegen 1991) 279-300.

schoppen was het voor Schaepman onmogelijk om de loyaliteit van de kiezers op zichzelf of op de door hem nagestreefde partij te richten. Kuyper poogde van meet af aan kerk en politiek te scheiden. De ARP was voor Kuyper geen kerkelijke maar een staatkundige partij. Hoewel veel kiezers het onderscheid tussen politiek en geloof niet maakten, slaagde hij er in ieder geval gedeeltelijk in de loyaliteit van de kiezers op de ARP en zichzelf te richten.

Dit werpt de vraag op of de nieuwe politieke stijl waarin retoriek en gevoelens van verbondenheid zo'n belangrijk onderdeel vormden voor anti-revolutionairen en katholieken wel dezelfde betekenis had. Hing de nieuwe stijl niet samen met de noodzaak voor Kuyper en zijn medestanders om orthodoxe kiezers los te weken van de conservatieven? Was een stijlbreuk geen voorwaarde om, zoals De Haan en Te Velde stellen, uit de marges van de politieke verhoudingen te komen?[19] In elk district waar de ARP optrad moest de strijd worden aangegaan met liberalen en conservatieven; niet een enkele keer maar steeds opnieuw. De groei van de ARP in de jaren 1870 kwam niet in de eerste plaats voort uit mobilisering van kiezers die zich tot dusverre afzijdig hadden gehouden, maar kwam voort uit de creatie van een eigen plaats in het politiek bestel, door te breken met de wijze waarop de kiezers tot dan toe waren benaderd. De vraag is of deze noodzaak ook voor de conservatieve katholieken bestond.

Oude en nieuwe vormen van politiek bij katholieken

In de eerste decennia na de kieswet van 1850 namen sociale netwerken tijdens verkiezingen een centrale plaats in. Succesvolle kandidaten beschikten in de kiesdistricten over netwerken die meer gebaseerd waren op sociale relaties dan op politieke of kerkelijke verbintenissen. Hoe geringer polarisering en profilering, des te omvangrijker de netwerken. Bij verkiezingen woog de sociale dimensie vaak zwaarder dan de politieke of godsdienstige.

Lokaal onderzoek dat de laatste jaren is verricht heeft echter laten zien dat al vanaf de eerste directe verkiezingen een scheidslijn tussen protestanten en katholieken bestond. In Hoorn bijvoorbeeld kwamen de katholieken vooral op wanneer katholieke raadsleden moesten aftreden. Waren er geen katholieke raadsleden en was daar ook geen uitzicht op dan bestond de neiging om zich afzijdig te houden.[20] Hieruit blijkt dat katholieke kiezers al vroeg een apart politiek gedrag vertoonden. Deze aparte positie zou het de conservatieve katholieken na 1870 relatief makkelijk maken om aansluiting te vinden bij de

19 De Haan en Te Velde, *Vormen van politiek*, 179.

20 Jos Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 361-364; Ton Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw* (Baarn 1991) 62-63.

kiezers. Vooral omdat de liberalen door hun anti-klerikalisme de al bestaande scheidslijnen verder aanscherpten.

In de homogeen katholieke districten in Noord-Brabant en Limburg was daarentegen nauwelijks sprake van profilering bij verkiezingen. Katholiek anti-klerikalisme, zoals dat in België of Frankrijk voorkwam, was betrekkelijk zeldzaam. De katholieke kerk in Nederland gaf hier ook weinig aanleiding toe. Historisch gezien kon ze zich als onderdrukte kerk presenteren en met de politiek bemoeide ze zich aanvankelijk nauwelijks. Althans niet in de openbaarheid, zoals bij verkiezingen. Het gevolg van de weinig omstreden positie en aanvankelijke afzijdigheid van de kerk was tweeërlei. De afzijdigheid leidde ertoe dat in de katholieke provincies de politieke en godsdienstige dimensies van verkiezingen gering waren en het sociaal conformisme onder de kiezers groot was. De historisch weinig omstreden positie van de kerk is een belangrijke verklaring voor het opmerkelijke succes dat het appèl aan de loyaliteit jegens kerk en geloof na 1868 onder de kiezers had.

Na 1875 was het liberalisme in de zuidelijke provincies gereduceerd tot een marginale stroming. De opkomsten daalden en in veel districten bestond geen oppositie meer. Doordat de kiezers nauwelijks meer gemobiliseerd hoefden te worden, stonden de activiteiten van de kiesverenigingen doorgaans op een laag pitje. Het beroep dat rond 1870 op de geloofstrouw van de kiezers was gedaan, was zo succesvol gebleken dat het nadien, bij gebrek aan tegenstand, nauwelijks meer herhaald hoefde te worden. Pas met de opkomst van het socialisme en de uitbreiding van het kiesrecht in 1896 door de 'kieswet-Van Houten' zou weer stelselmatig een beroep op de geloofstrouw van de kiezers worden gedaan. Dit betrof vooral de stedelijke districten. In plattelandsdistricten veranderde weinig. Hier bleven oude politieke vormen belangrijk waarbij stemgedrag vooral via sociale netwerken beïnvloed werd. Niettemin ontstonden ook hier nieuwe verbanden, vooral door de opkomst van belangenverenigingen. Een enkel voorbeeld kan dit verduidelijken.

In het plattelandsdistrict Grave stond in 1905 de aftredende katholieke minister Harte van Tecklenburg kandidaat tegenover de voorzitter van de Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen, Koolen. Twee personen op wie wat betreft hun katholieke beginselen geen kritiek mogelijk was. Harte steunde op het economische en sociale netwerk van de familie Jurgens, rijke en invloedrijke margarinefabrikanten in Oss. Hun invloed in de dorpen liep via familie, bevriende pastoors en boeren die boter leverden. Koolen was de kandidaat van de anti-Jurgens getinte oppositie. Deze was ontstaan uit ergernis over het hooghartige optreden van Jurgens en Harte. Om deze onvrede te kanaliseren en om een netwerk te verkrijgen, richtte de oppositie een kiesvereniging op. Maar omdat op het katholieke gehalte van Harte weinig was aan te merken, kon er geen beroep gedaan worden op loyaliteit jegens het geloof. De kiezers moesten op een andere wijze worden aangesproken. Volgens de voorzitter van de kiesvereniging moest Koolen daarom de belangen van de boeren in het district bespreken en vooral niet vergeten dat hij in Noord-Brabant was. Daar ging het niet om beginselen, maar om personen.

De verkiezingen namen een beslissende wending in het voordeel van Koolen toen hij de steun wist te verwerven van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB). Was de katholieke kiesvereniging uiteindelijk weinig meer dan een geformaliseerd sociaal netwerk, bijeengehouden door antipathie jegens Jurgens en Harte, de NCB had de loyaliteit van veel boeren verkregen door haar succesvolle belangenbehartiging. Deze loyaliteit werd nu op het politieke vlak gemobiliseerd. Doordat het district homogeen katholiek was, bleef de godsdienstige dimensie op de achtergrond. Hierdoor konden oude, op sociaal conformisme gebaseerde, politieke vormen blijven voortbestaan of kwamen andere dimensies naar voren, zoals met het optreden van de NCB.[21]

Boven de grote rivieren waren de katholieken deel van een ingewikkelder krachtenveld. Het inspelen op godsdienstige gevoelens na 1870 leidde in de religieus gemengde districten tot stijgende opkomsten en polarisering. De katholieken onttrokken zich niet aan deze strijd. De conservatieve katholieken konden hierbij voortbouwen op de al bestaande aparte positie van katholieken in de politiek. Het beroep dat na het onderwijsmandement op hun loyaliteit aan kerk en geloof werd gedaan, werd bovendien vergemakkelijkt en gelegitimeerd door de anti-katholieke sentimenten waarop liberalen inspeelden.

De nieuwe politieke stijl en thematiek lijken zodoende voor de katholieken boven de grote rivieren belangrijker te zijn geweest dan voor de katholieken in Noord-Brabant en Limburg. Bij nader inzien blijkt dit echter mee te vallen. Zo is het opmerkelijk dat middelen om de onderlinge band te versterken als kiesverenigingen en lokale kranten lange tijd tamelijk schaars waren. Ook het in de inleiding aangehaalde voorbeeld over de veranderende houding ten aanzien van de openbaarheid van stemgedrag is onder katholieken nauwelijks terug te vinden. Advertenties of strooibiljetten ter aanbeveling van een kandidaat ondertekend door honderden kiezers waren zeldzaam. Blijkbaar was deze nieuwe stijl niet nodig om de katholieke kiezers te binden en te mobiliseren.

Wel waren er katholieken die ontvankelijk waren voor de nieuwe vormen van politiek. In 1871 werd bijvoorbeeld in Amsterdam een *Pius-Vereeniging* opgericht met het doel het geloof niet alleen binnenskamers te belijden maar ook in de openbaarheid. De leden werden aangespoord zich openlijk als ultramontaan te betonen door het zichtbaar dragen van een kruis op de borst.[22]

Dit initiatief viel niet in goede aarde bij bisschop Wilmer. Hij schreef aan Zwijsen, de bisschop van Den Bosch: "Het zijn menschen van minder gegoedheid, die gaarne mêe willen praten, ook in 't staatkundige zoo 't schijnt bij kiesvergaderingen."[23] Openlijke manifestaties die provocerend zouden kunnen werken, wenste Wilmer echter zo veel mogelijk te vermijden. Op politiek terrein dienden katholieke kiezers loyaal te zijn en tegelijk de traditionele

---

21 Ron de Jong, 'De kamerverkiezingen in het district Grave in 1905', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 10 ('s-Hertogenbosch 1993) 153-182.

22 *Pius-Almanak* 8 (1882) 261-271.

23 Archief Bisdom Den Bosch, map Wilmer aan Zwijsen, *Wilmer aan Zwijsen 28-6-1872*.

leiding te volgen. Schaepman daarentegen riep de kiezers op zelfbewust als katholieken in de openbaarheid te treden.

Slot

De wijze waarop conservatieve katholieken na 1870 aan verkiezingen gestalte gaven, laat zien dat in de nieuwe vormen van politiek, waarmee kiezers gemobiliseerd en gebonden werden, verschillende dimensies te onderscheiden zijn. Allereerst het aspect van de geografische verspreiding van de gezindten in relatie tot het districtenstelsel. Het langdurig voortbestaan van de sociale dimensie van verkiezingen in het katholieke zuiden laat het betrekkelijke belang van de nieuwe wijzen van mobilisering en binding in godsdienstig homogene districten zien. Gebrek aan beginselvaste tegenkandidaten maakten een appèl aan loyaliteit jegens kerk en geloof overbodig.

De relatief geringe ontvankelijkheid van de katholieken boven de grote rivieren voor de veranderende relatie tussen politiek en openbaarheid wijst erop dat het beroep op gevoelens en loyaliteit vooral samenging met de opkomst van nieuwe politieke stromingen. Anti-revolutionairen zagen zich geconfronteerd met de opgave een eigen identiteit en achterban te creëren en de bestaande politieke kaders te doorbreken. De conservatieve katholieken konden daarentegen voortbouwen op een al aanwezig identiteitsbesef.

Juist doordat anti-revolutionairen en socialisten nieuwe groeperingen waren, richtte de loyaliteit van de achterban zich op de partij en de leiders. Bij katholieken liep de loyaliteit via de kerk naar de politiek. Hierdoor verkeerden politici en kiesverenigingen in een zwakke en afhankelijke positie en was een krachtige partij minder noodzakelijk om de achterban te binden en te mobiliseren.